

ETO: 801.6
343.264

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DOI: 10.19090/hk.2024.2.1-9

THOMKA Beáta

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék
Pécs, Magyarország
thomka.beata@pte.hu
ORCID 0000-0001-6906-8378

A SZÁMŰZETÉS POÉTIKÁJA

The poetics of exile

Poetika izgnanstva

Visky András *Kitelepítés* (2022) című regénye eredeti módon oldja fel a konfesszió, a hitvallástétel és a családtörténeti emlékrekonstrukció közötti határokat. A személyes beszéd költői prózanyelven hangzik fel. A tagolás drámai scenáriózást eredményez, a szerkezeti elrendezésben a szerző dramaturgiai tapasztalata érvényesül. Új prózai műfajváltozat léte-sül. Az elbeszélő tanúságtételéhez kidolgozott regényforma elmélyült elemzést igényel, a dolgozat ehhez járul hozzá néhány szemponttal.

Kulcsszavak: regénypoétika, költői prózanyelv, drámai jelenetezés, a száműzetés formai öröksége

I.

Visky eddigi opusának mélyszerkezetében a szabadságvesztés traumája áll. *A szökés* utószavában kifejtett drámakoncepciója, a „barakk-dramaturgia” a *Kitelepítés* megértésében is támaszunk lehet.

Ez a közös tapasztalat kényszeríti együvé a szereplőket a barakk, a börtön, a haláltáborok és gulágok, a személytelenség tereit létrehozó lakótelepek, függőségek, hatalmi játszmák, nyelvi és fizikai erőszak-tételek szituációjába. [...] néző és színész egy térbe kerülnek, mindannyian ugyanannak a

fegyintézetnek, telepnek, gyűjtőtábornak, szögesdrótokkal „körülhatárolt bizonytalan formájú területnek” a lakóivá válnak az előadás idejére. [...] a barakk-dramaturgia a bezártságot radikálisan értelmezi, a szabadság elvesztésének ugyanis nincsenek fokozatai. [...] A barakk-dramaturgia a sorsot örökségként, megajándékozottságként értelmezi, olyan beteljesíthető feladatnak, amely, noha időben megelőz bennünket, előttünk áll (Visky 2006).

Ennek a gondolatnak a jegyében fogant a számkivetettség, az üldöztetés regénye is. A nézők helyére a kitelepített család történetének olvasói kerülnek. A regényalakok számára a megpróbáltatás az elrendelt sors, a fennmaradás pedig a belső energiák mozgósításán, a bizakodás töretlenségén múlik. A hányattatásból és a reményvesztéstől megmenekítő erőforrás a megélt hit. A lelki és erkölcsi felülemelkedés biztosítója az evangéliumi tanítás. Támaszt jelent abban is, hogy a személyes tapasztalat évtizedekkel később elbeszélhetővé váljon. Visky Andrászt megelőzően a 21. századi fikcióban csak Marilynne Robinson amerikai írónőnél találok rokon beállítottsággal. Regényvilágaik formateremtő szemléleti eleme a protestáns meggyőződésen alapuló narratív etika, magatartás és írói látásmód. A *Kitelepítés*ben ez közvetlenül megnyilvánul a történetbeli alakok, jellemek megformálásában. A regény az egymás közötti emberi viszonyokat a keresztyén alapállás szerint, elfogadással, toleranciával tudja csak kezelni. Mindazt, ami e kényszerűségből együvé került, lágerközösség és tágabb környezetük kapcsolatát jellemzi.

A *Kitelepítés* gyökerei a régi erdélyi protestáns tradícióig ívelnek, amelyben azonban a regényfikciónak még nem, más műfajformáknak azonban nyelv- és kultúrateremtő jelentősége volt. A regény poétikáját a lírai és prózai beszéd-módok, valamint a költői és drámai komponálási lehetőségek közötti átjárás alakítja. A szerkezet bonyolultsága a különféle szövegtípusok és a nem szokványos elbeszélői megoldások spontán illeszkedéséből következik. A mű egyik legváratlanabb művészi megoldása az, hogy regénybeli események megrendítő hatását éppen az elbeszélői eszköztár tompítja. Az egyes történeti és önéletrajzi tények előzetes ismerete háttérbe szorul a *Kitelepítés* művészi karakterét és értékeit biztosító komplexitás élményében. Eredeti nyelvi és kompozicionális regénymodell keletkezett, aminek narratív ritmusa a megrendülést és megnyugvást, a feszültséget és feloldást, a kíméletlenséget, rettenetet és a megbékélést váltogatja. A nyelv erős hatását az elbeszélés retorikája, a különös szintaxis és a hangvételváltások biztosítják. Mindennek forrása a szerző költői tapasztalata. A személyes hang, a gyermeklátószög naivitása, a befogható látóhatár korlá-

tozása mindannak visszafogása, tompítása, amiről a fiúnak sejtései lehetnek, s amiről a felnőtt férfi tanúságot tesz. Csökkentés, ami egyben az intenzitás és a drámaiság határfokának növelése. Kihagyásosság, ami fokozza a feszültséget. Elhagyás, ami éppen azáltal mélyíti el a drámát, hogy látszólag átugorja, nem teszi szóvá a nyilvánvalót. Elnémul.

(44) amikor történeteket mond nekünk és én az ölében vagyok, a kiejtett szavakkal együtt Anyánk testének változásait is érzékelem a testemmel, ha például Anyánk váratlanul megszakítja az elbeszélést, nagy levegőt vesz és velem együtt megemelkedik a melle, vagy ha elhallgat, mert nem tudja folytatni, olyankor én tudom a legjobban, hogy a történet nem szakadt meg, most folytatódik csak igazán, abban a lélegző csendben jelenik meg a legteljesebben Apánk, összerakhatjuk őt mi is a nélküle eltelt idővel, amióta nem láttuk őt és nem hallottunk róla semmit

(45) amikor megáll az elbeszélésben, Anyánknek ragyogni kezd a szürke és ványadt arca, ezt a szót tőle tanultam, [...] ványadtak vagyunk mi is mind a heten, elcsontosodott a nagyszalontai, nyüvedi, köbölpusztai, magyarkéci formás gyermektestünk

(46) mióta kitelepítettek, egy-egy ketrecet cipelünk csupacsont lábainkon, a ketrecben a lelkünk verdes. a testünkhöz mérten aránytalanul nagy és bűdös koponyánkat vékony nyak köti össze ezzel a rozoga ketrecel, ebből a koponyából mindenféle gondolatok rajzanak ki, nehéz kordában tartani őket (Visky 2022, 32–33).

A száműzetésnek ebben a poétikájában azáltal válhat az elviselés nyelvteremtő erővé, hogy a történetmondást a költői eszköztár átszellemítő, megérezkítő lehetőségei működtetik. Az idézett szürreálisan torz gyermekabló a valamikori fénykép látomássá növesztett változata. A tapasztalati élményre reflektáló emlékező tudat a saját működés módját elemezve ennek a poétikának az érzékiségét jellemzi.

(107) [...] mindent összekeverek, pedig érdekel a valóság, esküszöm az élő Istenre, csakhogy a valóság darabkái egészen másként helyezkednek el a testemben, mint a tények, vagy inkább a tények láncolata, én nem az agyammal vagy az értelmemmel emlékezem, hanem a testemmel, és nemcsak a sajátommal, [...] összekeveri, igen a testem a dolgokat, a bőröm-izmain-csontjaim, de leginkább a gyomrom és a nyelvem, [...] ennek az első lágernak, mármint Rächitoasának köszönhetjük mindannyian a román kettőshangzók tökéletes kiejtését (Visky 2022, 62).

A nyelv és a nyelvek együttese, a nyelvértés és nem értés külön jelentőségű regényvonulat része: „a fogság nyelve nem a magyar és nem a román, mondja Anyánk, legkevésbé sem a francia vagy a német, Livezeanu őrnagy, az mondjuk igen, ő beszéli igazán a fogság nyelvét”; „az ország, mondják, már folyékonyan beszéli a fogság nyelvét” (Visky 2022, 273). A kényszermunkára ítélték névsora önmagában is történelmi keresztmetszet: „Praporgescu ezredes, Runcan kommunista, Oarga vasgárdista, Marino tudós, Balotă bölcsész, Negoescu ezredes, Romulus medikus, Aurél, a cérnahangú, Antonescu-sofőr Scarlet, Pătrașcu pap és a ferences fegyencek Dukát vezetésével, legalábbis ezek a nevek sorakoztak Postovic Livezeanunak címzett besugói jelentésében” (Visky 2022, 223). Nem egy, hanem több korszak, réteg, meggyőződés képviselői szorulnak együvé. Olyan erők alárendeltjei, amelyben eltörpülnek a nyelvi, konfesszionális és egyéb különbségek.

Az anya testi összeomlása, tetszhalála, halottasházba szállítása a gyerekei számára elvesztésének megtapasztalását jelenti. Váratlan ébredésének, eszméletre térésének „jelenete” emlékezetes példája a nem epikai, hanem a hatásos drámai szerkesztésnek. A családhoz szegődött árva, fiatal lány szabad elhatározásából megy utánuk a fogságba, kitart mellettük, gondozójuk, támaszuk marad mindvégig. Nényu az odaadás és az önként, szeretetből vállalt áldozat jelképévé válik. Visky más helyeken is emléket állít neki, így kerülhet számomra a Prousthoz hű Céleste és Flaubert Félicitéje mellé, az *Un cœur simple*-beli „jámbor lélek” méltó párjaként.

2.

Alapkérdéseim, a művészi eszköztár, a poétikai eljárások, a hangvétel, az elbeszélés retorikája és a forma központi problémája a *Kitelepítést* Danilo Kiš (1938–1989) fél évszázaddal korábbi *Peščanik (Fövenyóra)* című regényével hozzák kapcsolatba. A szerb és a magyar művet a gyermekként megélt tapasztalatok, a történelem megpróbáltatásai – 1942-es újvidéki magyar razzia, az apa 1944-es haláltáborba hurcolása, a hatvanas évek romániai börtönei, a Duna-delta munkatáborai, a Kiš gondolkodói világában kiemelt jelentőségű Pannónia-térség –, valamint az áldozatlét elviselése tematikusan is közelíti egymáshoz. Ennél döntőbbek azonban azok a merész, új utak, amiket Kiš műve a szerb, Viskyé pedig a magyar regénytörténet összefüggésében kijelölt. Mindkét alkotói invenció kezdeményező jellegű, eredeti formában koncentrálnak 1972-ben és 2022-ben. Narratív poétikájukat a jellegzetes hangvétel, tónus, látószög, ezek variálása, a beszélő hangok polifóniája, az elrendezés, a szerkesztés, a tagolás ritmusa, a

nyelvi retorika alakítja. Tehát a szavak, mondatok, párbeszédetek szintjétől a jele-
neteken, fejezeteken át a műegészig érvényesülő jegyek összehangolt együttese.

Danilo Kiš regényírásában és a *Po-etika* értekezéseiben is különleges fontos-
ságot tulajdonított a *technének*, a Formának. 1971-ben, a *Fövenyóra* írása idején
így töpreng *Mi a pusztában éneklünk* című esszéjében:

A Forma örök problémájának megszállottja vagyok, ami talán tehetne
valamit azért, hogy enyhítse a sorsszerű és végzetes kudarc fájdalmát
és értelmetlenségét, a Formáé, ami talán új *értelmet* adhatna hiúságunk-
nak, a Formáé, ami talán képes lenne a lehetetlenre: arra, hogy a Művet
kimenekítse a sötétségből és a hiúságból, és átvezesse a Léthén. Ezért
szeretném következő könyveimben – ha magának a Műnek az eszmé-
jét nem emészti fel a hiúság rozsdája – *kifejezni* [...] az emberi vereség
nagyságát, amivel az író saját mítoszát, saját egyéni Formáját, saját egyé-
ni magányos, válasz és visszhang nélküli, ám fájdalmas és felismerhető
hangját igyekszik szembehelyezni (Kiš 1983, 73).

A történelmi meghurcoltatások és a megrendítő személyes tapasztalatok
művészi megformálásában a két regénynek elsőként a fikció kisfiú-figuráit
kellott létrehozni. E két, egymástól különböző beállítottságú regénypoéti-
kának ugyanúgy meg kellett küzdenie az önéletrajzi gyermek és az Andreas
Sam, illetve a légerek között hányódó András alakjának, regénybeli szerepé-
nek koncipiálásával. Kiš célul tűzte ki az elhurcolt apa rekonstrukcióját, nem
létező figurájának megalkotását. Visky fikciós világának alapzatát a családfő
hiánya és a túlélés bizonytalanságát kitöltő várakozás képezi. A *Kitelepítés* az
elviselt és az átvállalt, a megosztott emberi szenvedéseknek is gyűjtőmedencéje.
A bebörtönzött családfő, a kitelepített protestáns lelkészcsalád és azok sorsát,
akikre származásuk, vallási, nemzeti hovatartozásuk alapján megtorlás várt,
az ötvenes–hatvanas évekbeli Románia politikai és ideológiai rendelkezései
alakítják. Ez a bánáti vegyes lakosságú vidék kiürítése, a „barbarii, migratorii,
bozgorii, jidanii” elleni, indoklás nélküli retorziók, a besúgók kora. Az üldözések,
börtönbe, munkaszolgálatra, kényszermunkára ítéletek, a jogfosztás, vagyon-
elkobzás, továbbá a kivándorlások, a népegyesítés terve, a bánáti svábok, a
szászok, a zsidók kiürítése, kitelepülésük engedélyezése, mindezek történel-
mi tények. Az egzil mint élettapasztalat, élményanyag, a számkivetettség mint
írástapasztalat áttekinthetetlenül gazdag anyaga a múlt század utolsó évtizedei
óta kimerítő nemzetközi kutatások tárgya. A politikai üldöztetés, emigrációba
kényszerítés történelmi kérdésein túl a jelenkori válságok migrációs drámája
növeli a tárgykör jelentőségét, és megkerülhetetlenné teszi feldolgozását.

3.

Kiș Adorno vélekedésére reflektál kijelentve, hogy számára nem morális, hanem irodalmi, sőt stilisztikai kérdésként merül fel az, hogy hogyan lehet banalitás nélkül írni az üldöztetéssel, a haláltáborokkal érintkező tárgyról, hogyan lehet szarkazmust, iróniát vinni egy ilyen tragikus téma feldolgozásába. Ha az irodalom meghököl ennek beláthatatlansága előtt, annak nem metafizikai okai vannak, mint amilyen a gonoszság be nem mutatható egyedisége, hanem az, hogy az irodalom szűkében van azoknak az eszközöknek, hogy a témához klisék és anakronizmusok nélkül viszonyulhasson (Thompson 2013). Kiș meggyőződése, hogy a történelem általánosítás, amivel szemben az irodalom konkrétum és egyediség. A történelmi tények közömbösségét csak az egyén tudja az irodalom által ellensúlyozni.

E gondolat a megrendítő modellje a *Kitelepítés*-beli erdélyi családjának a hét kisgyermekével: „ott álltunk a lágerparancsnokság előtt a sorsunkra várva, nem tudva, hogy az a sorsunk, hogy nincs sorsunk” (Visky 2022, 78); „Apánkat teljes vagyonek Kobzásra ítélte a tartományi katonai bíróság Nagyváradon” (Visky 2022, 106); „semminck nincs, csak a történetünk, és ez a legtöbb, amivel bírhatunk, erre kell vigyáznunk és ezt kell gazdagítanunk valahogy, nem a láthatóból áll elő a látható, hanem bizony a láthatatlanból, ez az irány, a láthatatlan és a kiszámíthatatlan” (Visky 2022, 104)

4.

A Visky-regény helye a száműzetés és a végzetes léthelyzetek elbeszélhetővé tételének különféle stratégiáit kidolgozó művek között van. Paul Ricœur Semprun, Primo Lévi, Szolzsenyicin példáira utalva arról beszél, hogy „a szörnyűséget csak egyfajta *kicsinyítéssel*, litotésszel lehet elmondani; a szörnyűség litotésze. A nyelv hiánya érzékelhetővé teszi a helyzetben elviselt nélkülözést, és Lévi nem az elmondottakkal, hanem egy bizonyos lemeztelenített hanggal éri el a kívánt hatást” (Ricœur 1995, 266).

Renate Lachmann más kiindulópontból ugyancsak a visszafogottság eszköztárát, a kihagyást, elhagyást elemzi.

Kiș kétrétegű dokumentáris prózája azt igazolja, hogy a kimondhatatlant nem lehet patetikus módon megfelelően kifejezni (a kimondhatatlant legyőzésének nem eszköze a pátosz). Ehelyett Kiș az *enumeratio* és a *brevitas* retorikai stratégiáihoz fordul. Az *abbreviatio* üres helyeket, ellipszist és pontosságot jelent, ami kizár minden véletlen elemet. Az

érzelmelek zárójelbe helyezésének másik eszköze a litotész, ami valami „alulábrázolás félet” eredményez. [...] A litotész, a kicsinyítés és az abreviatio számos Kiš-szöveg uralkodó alakzata, a pátosz minden válfa-jával szemben ellenálló figurák (Lachmann 2004).

Visky András regénypoétikájában ugyancsak fontos e csökkentő, enyhítő eljárások hatása. A *Kitelepítés* kompozíciójában ez a korlátozott tudás, a dolgok áttekinthetlenségével összefüggő kétely alakjában nyilvánul meg. Ennek hitelesebb megtestesítője nem is lehetne más, mint az elbeszélő szerepét és látószögét helyenként magának kisajátító gyermek. Az események megjegyzéséig és megértéséig még el nem jutó gyermeki tudat.

A tökéletes létbizonytalanságba csak az anya által közvetített tartalmak visznek – kiismerhetetlen jelentéseik ellenére is – némi biztonságot. Hangozzék ez furcsán és idegenül a kortárs próza és irodalomszemlélet perspektívájából, annak az érzelmi és érzéki többletnek, amit akár pátosznak is nevezhetünk, ebben a fikcióban jelentősége van. A kényszermunkára ítélt, kisémmizett családanya hét kisgyermekével együtt kerül a lágerbe. Meghatározó, központi regényalak, foglalat, értékek gyűjtőmedencéje. A kiszolgáltatott emberi helyzetben meghatározott időpontokban, rítusszerűen eleveníti fel gyermekeinek a bibliai történeteket, példázatokat. Az imának, zsoltáréneklésnek rituális funkciója is van a történetben. Az igék működésbe lépnek, élnek, megtartanak, erkölcsi többletet adnak, az emberi felülemelkedés lehetőségességéről tanúskodnak a nyomorgó, éhező, elgyötört kis gödörlakó család számára. A regényszövegbe ékelte bibliai idézetek nem öncélú beékelések, hanem dramaturgiai és narratív rendeltetésű műalkotásalelemek. Az anya és azok számára, akiknek továbbítja, megerősítést, menekvést biztosítanak a kilátástalanságban.

Vajon hogyan viszonyuljunk ehhez a cselekménymozzanathoz, hisz a *Biblia*-olvasás, az ima a történet eseménysorának szerves része? A lehetséges magyarázatot Ricœur gondolatában sejtem: „a költői funkció egy olyan kinyilatkoztatási dimenziót rejt magában, ahol a kinyilatkoztatást a szó nem-vallásos, nem-theisztikus és nem-bibliai értelmében fogjuk fel, hanem olyan értelemben, mely összhangba kerülhet a bibliai kinyilatkoztatás egyik vagy másik aspektusával. Hogy lehet ez?” Ricœur szerint „a költői funkció magába sűríti a szöveg autonómiájának, a mű külsődlegességének és a szöveg világa transzcendentalitásának” a fogalmát, amihez a költői funkció hozzátesz egy tagolt utalást is. Ez a kinyilatkoztató funkció együtt hat a költői funkcióval.

A *Kitelepítés* nyelvi működése ezáltal „egy olyan igazságfogalmat testesít meg, amely nem foglya a megfeleltetések, valamint az igazolási és cáfolati igazságmeghatározásoknak. Itt az igazság nem igazolást (verifikáció) jelent, hanem megnyil-

vánulást (manifesztáció), vagyis szabad létét annak, ami megmutatja magát. [...] a nyelv költői funkciója hordozza a kinyilatkoztatást” (Ricœur 1995, 36–37). Ennek értelmében a regényelbeszélés és a beékelt bibliai idézetek elválaszthatatlanok egymástól. Retorikailag mindkettő költői funkcióval felruházott, amivel Visky András szervessé tette idézet és narratívum viszonyát regényében.

Irodalom

- Kiš, Danilo. 1983. Mi pevamo u pustinji. *Homo Poeticus*. Zagreb–Beograd: Globus–Prosveta.
- Lachmann, Renate. 2004. Faktographie und Thanatografie in *Psalam 44* und *Peščanik* von Danilo Kiš. In R. Hansen-Kokoruš – A. Richter Hg. *Mundus narratus*. 277–291. Frankfurt.
- Ricœur, Paul. 1995. A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása. Bogárdi Szabó István fordítása. In Uő. *Bibliai hermeneutika*. Válogatta és szerkesztette Fabinyi Tibor. Hermeneutikai Füzetek 6. Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont.
- Ricœur, Paul. 1995. L’expérience esthétique. *La critique et la conviction*. Entretien avec François Azouvi et Marc de Launay. 266. Paris: Hachette Littératures.
- Thompson, Mark. 2013. *Birth Certificate: The Story of Danilo Kiš*. Cornell University Press.
- Visky András. 2006. *A szökés* (Drámák). Kolozsvár.
- Visky András. 2022. *Kitelepítés*. Budapest: Jelenkor.

THE POETICS OF EXILE

The novel *Kitelepítés (Exile)* by András Visky dissolves borders between confession, declaration of faith, and memory in the reconstruction of family history in an original way. Personal speech is spoken in poetic prose. The segmentation results in a dramatic staging, and the author’s dramaturgical experience prevails in the structural arrangement. A new prose genre has been created. The form of the novel developed for the narrator’s testimony requires in-depth analysis, and the aim of the paper is to contribute to this effort with some viewpoints.

Keywords: poetics of novel, poetic prose language, dramatic staging, formal heritage of exile

POETIKA IZGNANSTVA

Roman *Kitelepítés (Iseljavanje)* (2022) Andraša Viškija na originalan način rešava granice konstrukcije uspomena između konfesija, veroispovesti i porodične istorije. Lični narativ karakteriše pesnički prozni jezik. Raslojavanje rezultira dramskim

sceniranje, u strukturalnoj raspodeli dolazi do izražaja dramaturško iskustvo autora. Nastao je novi prozni žanr. Roman pripovedačkog svedočenja zahteva dublju analizu, studija upravo doprinosi tome iz nekoliko aspekata.

Ključne reči: poetika romana, pesnički prozni jezik, dramsko sceniranje, formalno nasleđe izgnanstva

A kézirat beérkezésének ideje: 2023. szept. 1.

Közlésre elfogadva: 2024. jan. 10.